

Intervenció arqueològica al Torrelló (Batea, Terra Alta)

Josep M. Pérez i Suñé • Pere Rams i Folch • Marc Jornet i Niella • Miquel Sunyer i Sunyer

Antecedents de la intervenció

El mes de desembre de 1999 es van dur a terme unes obres a l'entorn de l'església de Sant Miquel, a Batea, a fi d'acabar amb els problemes d'humitat que afectaven a l'interior del temple.

Les obres consistien en fer una claveguera on hi fessin cap les aigües de la pluja; aquesta infraestructura de clavegueram discorria paral·lela als costats nord-oest i nord de l'església. Durant l'excavació de la rasa van aparèixer una sèrie de murs disposats perpendicularment al costat nord, costat que correspon a la capçalera del temple; juntament als murs, també aparegueren abundants restes òssies humanes. Davant d'aquestes troballes, l'Ajuntament de Batea i els Serveis Territorials del Departament de Cultura a Tortosa van decidir aturar les obres i realitzar una excavació d'urgència per a documentar i estudiar les estructures arquitectòniques que restaven a la vista. L'excavació arqueològica la vàrem realitzar els arqueòlegs Pere Rams, Josep Maria Pérez i Marc Jornet.

Descripció de les troballes

Les troballes més significatives són les de caire arquitectònic, tota vegada que el material ceràmic és escàs i poc significatiu, i les restes humanes es troben en posició secundària, és a dir, tipus ossera. Cal assenyalar però que entre la terra que colgava l'indret han aparegut restes

Làmina 1. El Torrelló durant l'excavació arqueològica.

Làmina 2. En primer terme, la torre del castell (estructura A); al fons, la torre adossada (estructura B).

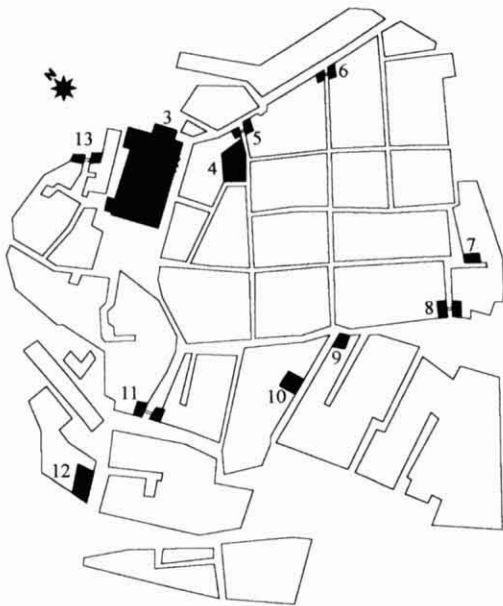
de decoració arquitectònica de pedra (motllures, fragments de finestres), així com la meitat d'una creu.

L'àrea excavada, uns 78 m² (làmina 1), va posar al descobert dues torres (estructures A i B) i part dels murs de l'antiga església parroquial (estructura C). Tot i que faria falta continuar excavant per a poder concretar encara més sobre les esmentades estructures, volem aprofitar aquest article per donar a conèixer els primers resultats de la nostra intervenció (làmina 2).

Estructura A: Torre de carreus regulars

L'estructura A és una torre rectangular amb parets laterals de 5,85 m, i 6,70 m la paret frontal; la superfície total és de 39 m². Torre aixecada amb grans carreus de pedra picada perfectament escairada i disposats de manera absolutament regular (làmina 3).

A l'interior d'aquesta torre, i formant part dels murs perimetrals, de 2 m de gruix, es documenta un recinte de 14 m² on es diferencien dos àmbits: A1 i A2, separats per un mur (làmina 4). Ambdós àmbits presenten els angles lleugerament arrodonits, amb parets de 4,10 m de llarg, 3,50 m d'ample i 3,20 m d'alçada, també construïdes amb grans carreus. Originalment aquests àmbits de l'interior de la torre estaven coberts amb una volta de canó. Com s'ha dit, al

1. Església de Sant Miquel	7. Capella de Sant Roc	13. Portal del Jorn Nou
2. Església antiga	8. Portal de Sant Roc	
3. El Torrelló	9. Capella del Portal	
4. Fossar Vell	10. Almodí	
5. Portal de l'Àngel	11. Portal de Sant Pol	
6. Portal del Carrer Centre	12. Torre del Castellà	

Localització del Torrelló i de l'antiga església de Batea, amb els portals i principals construccions de la vila (segles XIII-XVIII).

mig d'aquest recinte hi ha un mur de pedres regulars de 0,40 m de gruix que divideix simètricament aquest espai. Els murs nord i sud tenen la forma arrodonida de la volta de canó, i en els angles es veuen les primeres filades com es tanquen adoptant la forma semicircular de la volta de canó; també hi ha uns sortints que serveixen per a que l'esmentat mur de pedres regulars s'hi adossi. Encara que el mur és molt senzill respecte a la resta de construcció, sembla que ja estava pensat des d'un principi fer-lo, ja que la dificultat que presenta la talla de les pedres formant els sortints ho corrobora. A la paret nord-oest hi ha quatre buits que servien

Làmina 3. Detall del carreus de la torre A.

Làmina 4. Estructura d'emmagatzemat a l'interior de la torre A.

per aguantar l'estructura de fusta que es va fer servir per a construir la volta de canó (lám. 5).

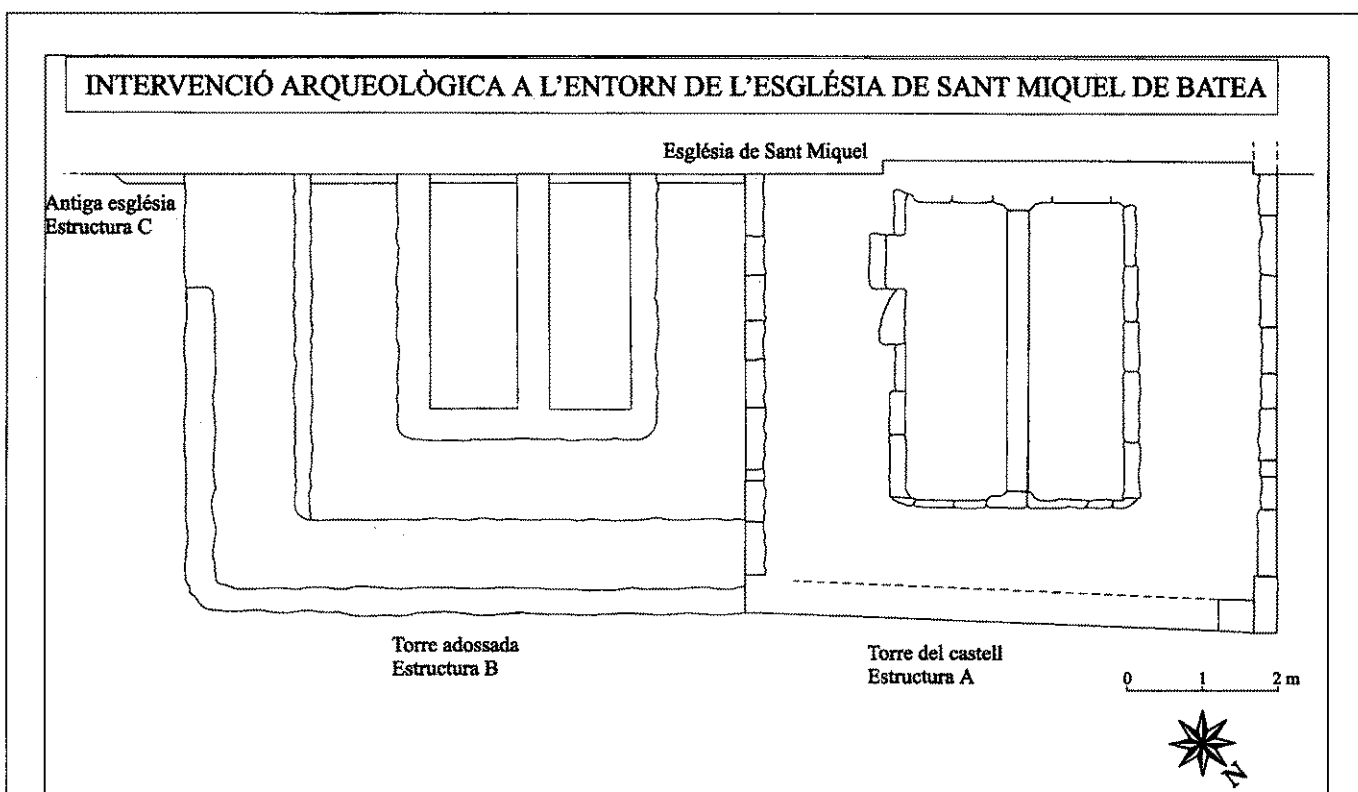
Estructura B: Torre de carreus, pedres i argamassa

L'estructura B és una torre de carreus reaprofitats i grans pedres de mides diverses lligades amb argamassa. Alguns d'aquells carreus es veu clarament que estan reaprofitats d'altres llocs, perquè presenten marques de picapedrer, mentre que d'altres blocs no estan treballats, o només lleugerament desbastats (lám. 6). També podem comprovar la tècnica poc acurada de l'argamassa, ja que en molts casos podem observar restes òssies en el morter, cosa que deixa palesa la presa en bastir l'estructura defensiva i que potser no es molestaren d'anar a cercar massa lluny els materials i aprofitaren el que tenien més a mà, tot i haver-hi restes humanes.

Aquesta segona torre (estructura B) es troba adossada a la paret sud de la torre A i a la paret nord-est de l'antiga església, amb una superfície pareguda a la torre A. La paret occi-

Làmina 5. Detall de l'interior de l'estructura d'emmagatzemat a l'interior de la torre A.

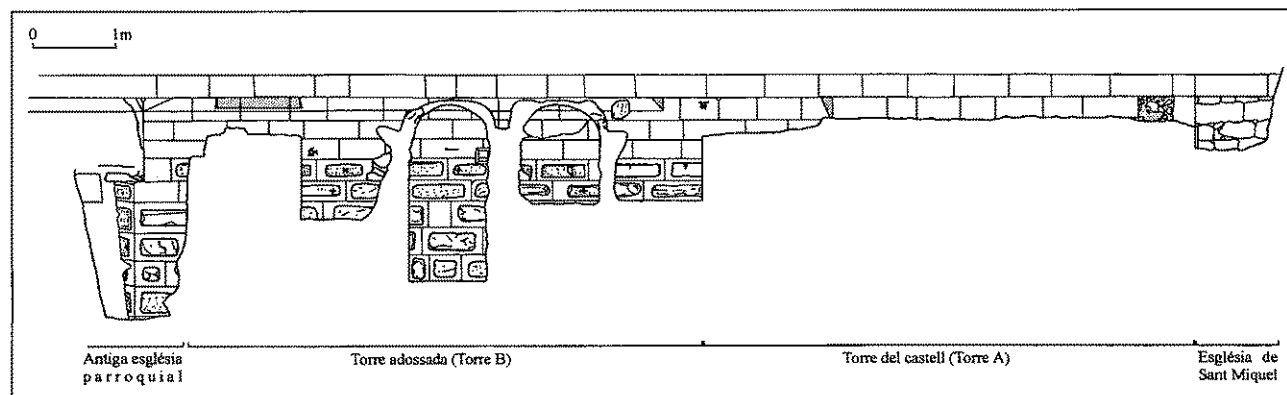
Planta general de l'excavació arqueològica.

dental medeix 1,60 m de gruix, i la nord-est o frontal, 1,10 m. A l'interior, un espai d'1,25 m, amb forma d'U d'angles rectes i obert a la paret de l'església, reomplert de pedres, runa i terra, protegeix dos àmbits (B1 i B2) o graners tancats amb volta de canó avui desapareguda, però de la que resta la impronta (là. 7). Les parets dels àmbits B1 i B2 medeixen 3,30 m de llarg i l'amplada global de tots dos és de 3,25 m, quedant una superfície útil d'uns 11 m². Ambdós àmbits estaven separats per un mur mitjaner de 0,32 m de gruix, i l'espai útil de cadascun era de 1,15 m d'ample (là. 8). L'alçat total el desconeixem ja que en la nostra intervenció només vàrem poder baixar fins a 2 m.

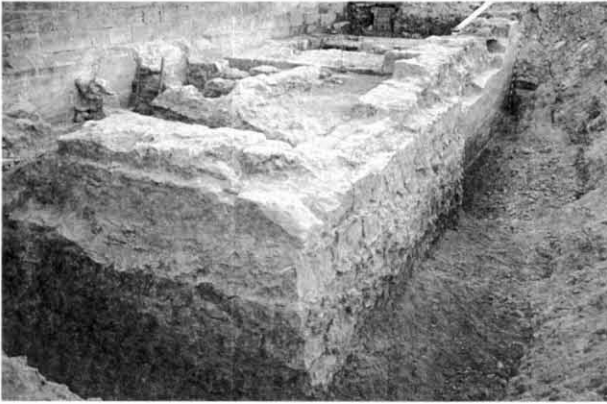
Estructura C: Mur exterior de l'església antiga

Amb anterioritat a la nostra intervenció, ni els bateans més vells podien imaginar les sorpreses que es trobarien sota terra. A la paret nord i est de l'actual església es veien, arran de carrer, una sèrie de filades de pedra de factura molt diferent a les filades superiors, pertanyents aquestes a l'església actual. Aquestes filades es pensaven que eren part de l'absis de l'església antiga i que la moderna havia aprofitat els fonaments de l'anterior per aixecar-se.

La nostra intervenció va deixar al descobert tot el mur nord de l'església antiga, de 9,5 m de llarg; aquesta llargada era la del costat est; però la nostra sorpresa va ser que la paret nord-est també tenia aquesta mateixa llargada; a més a

Alçat general de l'excavació arqueològica.

Làmina 6. Detall de la tècnica constructiva de la torre B.

Làmina 7. Estructures d'emmagatzemat a l'interior de la torre B.

més, els angles dels murs est i nord eren de 45 graus. Al llarg del mur nord, van aparèixer diverses pedres amb encoixinats (làm. 9).

Breus nocions de l'arquitectura catalana dels Templers

Les ordres militars nasqueren amb les Croades, la primera és de 1095. Templers i hospitalers, els *milites Dei*, combinaren religiositat i vida laica sota una estructura religioso-militar jerarquitzada, i esdevingueren el suport del papat. Després de la desfeta del regne de Jerusalem del 1291, la major part de les possessions de l'Orde del Temple a la Corona d'Aragó, el 1317, van passar a l'Orde de l'Hospital.

En l'àmbit de Catalunya, els treballs dedicats a l'arquitectura dels templers són força il·lustratius, començant per una aproximació a l'arquitectura templera catalana del segle XIII,¹ i destacant les monografies sobre el castell de Miravet² i l'església de la Mare de Déu de Gràcia, de Vilalba dels Arcs;³ tanmateix cal afegir l'estudi del castell de Barberà⁴ i de la fortalesa de Gardeny.⁵

Per als professors Dalmases i José i Pitarç,⁶ en el plantejament de l'arquitectura catalana del segle XIII es troba el llegat de l'arquitectura romànica del segle XII i fins i tot de l'XI, perquè les plantes netes, les formes regulars en alçat, els volums compactes i el treball acurat de la pedra que apareixen en nombrosos edificis, la cronologia dels quals pot cavalcar entre el segle XII i XIII, es donen en edificis romànics. S'hi afegeix però una modificació, lleugera, en la coberta dels edificis, en substituir la volta de canó per la volta apuntada. Modificació important tècnicament, però que només suposava un canvi molt petit dels esquemes arquitectònics

arrelats en la tradició romànica, que tingué una gran expansió en edificis religiosos i en dependències de castells.

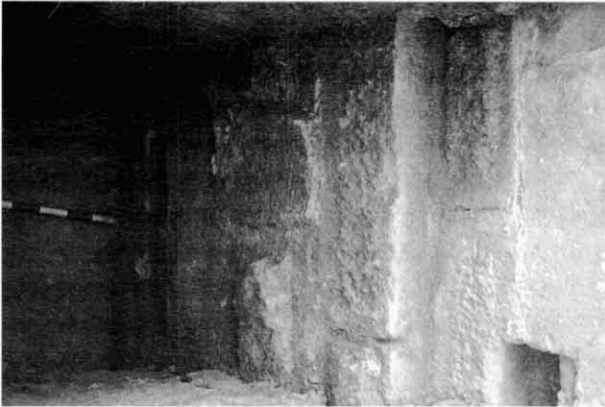
En Joan Foguet observà que els castells templers de Miravet i Peníscola presenten un pla de «castell gòtic»; mentre que els castells hospitalers d'Ulldecona i Amposta foren plantejats segons el model de «castell romànic» amb una gran torre quadrangular, com la fortalesa templera de Tortosa. Això no obstant, l'estil templer de la gran torre al mig del recinte fou també seguit en algunes forteses templeres de la frontera catalano-aragonesa, com la de Gardeny, que té unes característiques semblants al castell hospitaler d'Ulldecona.⁷

Interpretació i valoració de les estructures de defensa documentades a Batea

La comarca de la Terra Alta també fou terra de frontera polític-militar, i encara avui constitueix delimitació eclesiàstica, judicial i administrativa. De vell antuvi, la Terra Alta esdevingué terra de lluita i de pas, primer amb els musul-

Làmina 8. Detall de l'interior de les estructures d'emmagatzemat a l'interior de la torre B, recolzades al mur de l'antiga església (estructura C).

Làmina 9. Detall del carreus encoixinats del mur de l'antiga església (estructura C).

mans, després amb aragonesos i castellans i finalment escenari de combats de les guerres dels segles XIX i XX.

És en aquest context de terra de frontera, de lluita contra els llavors considerats infidels, on s'ha de considerar la presència de les Ordes militars a casa nostra. Inicialment, els templers reberen, a la regió de l'Ebre, un terç de la ciutat de Tortosa, i el gran terme del castell de Miravet, que comprenia les terres, entre l'Ebre i l'Algars; l'Orde hi posseï tots els castells i pobles. Al costat nord-oest del terme, en la confluència dels rius Matarranya i Algars, els templers controlaren el castell de Nonasp; més al sud, els castells d'Algars i Almodèfer, i més al sud, els castells d'Arnes i d'Horta. A l'interior de la Terra Alta, els castells de Gandesa, el Pinell de Brai, Corbera i Vilalba dels Arcs. La majoria de les fortificacions han desaparegut, i només resten en la topografia urbana i en els documents.⁸

Així, doncs, arran de la conquesta de les places estratègiques de Tortosa i Lleida (1148 i 1149 respectivament) pel comte de Barcelona Ramon Berenguer IV,⁹ s'inicià, amb la presa del castell de Miravet (1153?),¹⁰ un llarg procés de domini polític definitiu del territori i de repoblació¹¹ cristiana de la comarca, que culminarà el fill d'aquest, el rei Alfons I de Catalunya i II d'Aragó, amb gent que ja habitava els llocs¹² o vinguda d'altres contrades,¹³ més concretament, per catalans de les valls pirinenques, de la Noguera i del Pallars, totes elles força poblades en aquella època. Aquest procés històric¹⁴ es perllongà fins ben entrat el segle XIII, segons pot deduir-se de les diferents i esglaonades, en el temps, Cartes de Poblament de la Terra Alta: Horta i Bené (gener de 1165);¹⁵ Batea i l'Algars¹⁶ (30 de

novembre de 1181); Gandesa¹⁷ (13 de març de 1192); el Pinell¹⁸ (1198); Bot¹⁹ (25 de novembre de 1205); Camposines²⁰ (2 de març de 1209); Prat de Comte²¹ (1210); Vilalba dels Arcs²² (10 d'abril 1224); la Vall Major²³ (28 de desembre de 1244); Gandesola²⁴ (11 d'octubre de 1248); Almodèfer²⁵ (8 de setembre de 1280); Pinyeres²⁶ (8 de setembre de 1280); la Pobla de Massaluca²⁷ (5 de maig de 1294); mentre que desconeixem la data d'Arnes, Corbera, Fatarella, i Vilalba la Vella.

Aquest repoblament cristià, dirigit fonamentalment per cavallers de l'Orde del Temple (ahora monjos i guerrers), portà una nova arquitectura militar i el romànic a les terres conquerides, i s'efectuà mitjançant petites comunitats rurals, dotades d'església i fossar, assentades a l'entorn d'un castell i sota un règim feudal,²⁸ on «...el camperol reïx finalment a afermar el patrimoni familiar a força de suor i sang, car la seguretat en els llocs és precària, ja que al principi sovintegen les falconades dels sarraïns que resten encara a dues passes. Defensar el castell i jugar-se la vida per emparar la família és exercici habitual en aquests senzills pagesos, ...».²⁹ Un d'aquests recintes fortificats seria el *castrum* de Batea, del que es desconeixia la conservació visible –fora de la toponímia de determinats indrets del poble– el Torrelló, la Vila Closa, etc. de qualsevol element estructural, amb independència que fos o no defensiu;³⁰ circumstància parcialment arranjada amb l'excavació arqueològica objecte d'aquest treball.

La descripció, efectuada més amunt, dels paraments i disposició de les dos torres posades recentment al descobert, suggereixen –si més no com hipòtesi de treball– que la seva construcció s'efectuà en dos períodes històrics caracteritzats per esdeveniments ben diferents, com tot seguit veurem. Més concretament, fem referència a:

- l'ocupació del lloc per l'Orde del Temple
- els luctuosos successos a la vila de Batea durant la Guerra dels Segadors.

Estructura A

En la nostra opinió, la torre A representa un magnífic exemple de l'arquitectura romànica catalana dels segles XI-XIII, caracteritzada per una planta regular neta, l'extrema regularitat de l'alçat, i l'acurat treball de la pedra dels carreus. Una altra característica que també ens apropa

al romànic català és la perfecta volta de canó de l'estructura d'emmagatzemat disposada a l'interior de la torre. Tot això, ens porta a pensar que aquesta torre formaria part del castell templer nomenat a la Carta de Poblament de la vila de Batea (*Carta Populationis de Rivo de Algars et de Batea*), atorgada conjuntament a la de l'Algars el 30 d'octubre de 1181, o pocs dies després, pel rei Alfons el Cast, a favor de Bernat Granell.³¹

També a tall d'hipòtesi, pendent de verificar en campanyes posteriors, podria prendre's en consideració que aquesta torre, aixecada amb carreus acuradament treballats, fos una torre-campanar com les documentades en esglésies de planta octogonal d'Eunate i Torres del Río –descrites i comentades en l'apartat següent–; ambdues a Navarra. Però, la notable diferència observable en la tècnica de treball i l'acabat del parament exterior dels murs de l'antiga església (estructura C) posada en relació amb el de la torre A, ens fan decantar, de moment, per considerar la torre A com una construcció independent de l'església, encara que incorporada estructuralment al recinte sacre.

La vinculació entre la torre A i l'antiga església, també sembla posar-se de manifest en la reutilització de l'espai interior destinat a emmagatzemat com a lloc d'enterrament, encara que aquesta funció funerària, l'adquirí amb posterioritat i forçada per la nova construcció de l'actual temple barroc, a finals del segle XVIII. La torre A –molt més que la B– es trobava reomplerta de terra d'enderroc barrejada amb calç i molts ossos humans abocats (làm. 10). Aquestes restes òssies degueren ser abocades durant la construcció de l'actual església parroquial, i probablement aparegueren a l'ampliar la superfície, que ocuparia el nou temple, vers la sagrera

Làmina 10. Restes òssies humanes abocades a l'interior de l'estructura d'emmagatzemat de la torre A.

que envoltaria l'antic temple. I com la torre restava dintre de l'espai sagrat que envolta l'església, varen aprofitar que la torre havia quedat en desús –arran del decret de Nova Planta imposat per Felip V als Països Catalans, després de la seva victòria en la guerra de Successió– per dipositar-hi les restes que anaven apareixent. El fet que tots els ossos estaven barrejats i amb capes de calç entre ells corroboraria les nostres suposicions.

Estructura B

Tècnicament la torre B no té res a veure amb la torre A. És una construcció sòlida però barroera, aixecada amb carreus reaprofitats i pedres de diferents mides, tot lligat amb argamassa de calç. Es troba adossada a la torre A i a la cara exterior del mur nord de l'antiga església. Ambdues torres (A i B) es disposen en paral·lel, i tenen unes mides semblants. L'espai interior també s'aprofità amb dipòsits d'emmagatzemat coberts amb voltes de canó. Tot suggereix que els constructors cercaren duplicar amb aquesta nova construcció la torre anterior, però la qualitat constructiva no guarda comparació. La finalitat defensiva de la torre B, podria respondre a l'intent de reforçar l'església i el tram de muralla que sortiria d'ella i arribaria fins el portal de l'Àngel.

Si ens atenem als esdeveniments històrics i a la barroera tècnica constructiva, la torre B es degué construir de pressa i corrents, en previsió del probable setge que anava a sofrir la vila de Batea durant la Guerra dels Segadors (1640-1659), l'aixecament secessionista català contra la monarquia hispànica; doncs, cal recordar que el triangle Tarragona, Lleida, Tortosa es convertí en una excel·lent base d'operacions per a l'exèrcit hispànic. A les lluites d'aquest conflicte que tingueren per escenari la Terra Alta –localitzada en el costat meridional d'aquell fatídic triangle–, i més concretament als luctuosos successos que s'esdevingueren a Batea, en fa puntual referència Mn Joan Baptista Manyà.

Segons ens diu aquell clergue, el poble de Catalunya s'aixecà en armes contra les tropes castellanques del comte-duc d'Olivares, ja que el Principat havia de suportar la càrrega que suposa tenir les tropes al seu territori; a més a més, els *tercios* de Castella robaven els fruits i bestiar, saquejaven les cases, violaven les dones i colpejaven als homes. La intenció del comte-

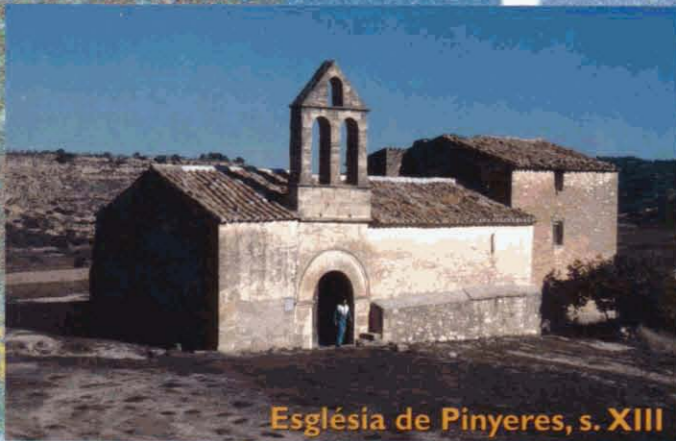

Batea des del turó del Calvari

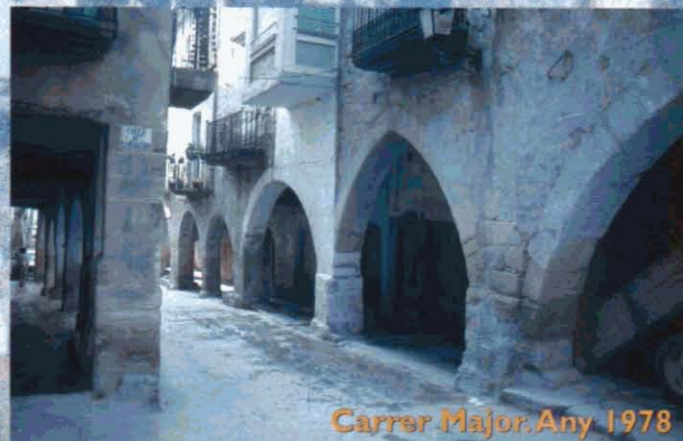

Plaça de la Vila

Descobriu Batea, història i bons vins

Església de Pinyeres, s. XIII

Carrer Major, Any 1978

Celler Cooperatiu

Entrevista a Francesc Plana, cisteller

Mostres de cistells

Manualitats del cisteller Francesc Plana

Castell d'Algars

duc era que els catalans s'alcessin en armes i així tenir un pretext per entrar al Principat amb un gran exèrcit i reduir-lo com a terra conquerida, a la disposició del rei Felip IV, sense els seus furs, costums, etc. La comarca de la Terra Alta no fou una excepció, només Horta de Sant Joan es posà al costat dels castellans.³² Pel que fa als successos de Batea, Mn Manyà recull la descripció realitzada pel bateà del segle XVII Mn. Onofre Català, que va escriure sobre l'assalt de Batea per les tropes castellanques, comandades pel Marqués de la Hinojosa, que venint de l'Aragó, trobaren l'oposició del primer poble català. Textualment el relat dels luctuosos successos és el següent:

«En el mes de gener de l'any 1643, havent-hi guerres en el Principat de Catalunya i entrant per la vall de Batea un exèrcit de 6.000 homes amb 3.000 cavalls per a prendre Flix, en la dita vila de Batea es feren forts els veïns juntament amb soldats francesos i catalans de la Diputació de Barcelona i havent-los promès el Marqués de la Hinojosa, capità general, que rendiren la plaça i no els farien res: no volgueren fer-ho i pensant que els arribaria socors, no els vingué. Lluitaren quatre dies i quatre nits, fins que foradaren i escalaren les muralles i entraren a força d'armes retirant-se els de dins a la vila-closa i a l'església i finalment foren vençuts els de dins. Morí de la part de la terra 200 persones, 40 de Batea, alguns de Caseres i Vilalba i la resta eren soldats francesos i catalans. Moriren de la part del rei d'Espanya altres 200 homes i així es va vessar molta sang humana. Donà el capità general per la resistència de Batea, dret a saqueig general i fou saquejada la vila sense quedar cavalcadura ni una camisa que es poguessin posar, quedant només una mica de roba que guardaren a l'església. L'estiu següent del dit any, pels esglais i la falta d'aliments i de llits, caigué una malaltia en la gent que hi havia dies que moriren 25 persones entre grans i infants, morint l'esmentat any 400 persones, perquè havent-hi 700 persones de comunió, no en quedaren més de 300 —Lo Dr. Onofre Català Rector.»³³

Encara avui, la relectura d'aquest esgarrifós relat, d'un dels passatges més lamentables de la nostra història, ens posa la pell de gallina. Relat que per si mateix explica i justifica la por d'aquells bateans a l'assalt castellà, i l'intent desesperat de reforçar, amb tots els mitjans al

seu abast, les solides però antigues defenses, bastint, si més no, una nova torre per reforçar el que potser seria un punt feble de la muralla de defensa, considerant que les tècniques de setge i assalt del segle XVII serien diferents a les dels segles anteriors.

Arquitectura de la resurrecció i esglésies de planta baixa³⁴

Els temples de planta central són un dels elements característics del romànic europeu del XII, no tant per la seva quantia, sinó per la seva singularitat, i amb freqüència es relaciona aquest tipus d'edificis amb l'arquitectura *templera*, vinculada a les Ordes del Temple i del Sant Sepulcre; la segona encara activa, i la primera dissolta el 1312. A aquesta banda dels Pirineus, uns dels exemples més representatius d'esglésies de planta central els trobem a la Comunitat foral de Navarra: Sancti Spiritus de Roncesvalles, Santa Maria d'Eunate i Sant Sepulcre de Torres del Río, a les que s'hauria d'afegir la de la Vera Cruz de Segovia.

La historiografia sobre temples de planta central—circular, poligonal, especialment l'octogonal, o de creu grega—, coincideix en que, aquesta representa en si mateixa un símbol de la Resurrecció de Crist, al reproduir la forma i lloc en el que Crist fou sepultat. De l'indret on, segons els Evangelis, tingué lloc la Passió, Mort i Resurrecció de Crist, i de les edificacions que commemoren aquells esdeveniments cabdals del Cristianisme, ens ha arribat només una part del conjunt constantinià—format per l'Anàstasis, el Triple Pòrtic, la Basílica del *Martyrium*, l'Atri Oriental i el Patriarcat—gràcies als creuats, que conquistaren Jerusalem en 1099 i iniciaren la recuperació del Sant Sepulcre. En aquest bast conjunt, l'edificació principal constantiniana era l'Anàstasis, centrada per una edícula, octogonal que albergava la tomba de Crist, rodejada per una columnata que sostenia una cúpula foradada al centre, i un deambulatori circular al voltant.

Per a certs autors, sembla que l'aspecte que presentava l'Anàstasis en el segle XII, després de les restauracions dels creuats, seria el model formal que imitarien les esglésies centrals romàniques europees, encara que no totes elles foren edificades per ordes militars fundades a Jerusalem, ni totes dedicades a la Resurrecció de Crist. La clau de la «imitació» romànica ens la dona Richard Krautheimer,³⁵ al estudiar qua-

tre construccions centrals, totes elles vinculades a la Resurrecció: Sant Miquel de Fulda, El Sant Sepulcre de Paderborn, la Rotonda de Lanteff, a prop de Cahen, i la del Sant Sepulcre de Cambridge, construïdes *ad similitudinem S. Jerosolimitane ecclesie*. Totes evoquen el Sant Sepulcre de Jerusalem, però amb grans diferències de planta i alçats: circulars o ortogonals, amb o sense deambulatori i amb diferents cobertes i suports.

Krautheimer explica aquesta indiferència medieval per la precisió en la descripció d'una forma geomètrica, suggerint que la imitació de la forma venia donada més per la idea que es volia representar, el valor que es pretendria transmetre, que per la mateixa forma. Així, la planta circular o poligonal de les esglésies revelaria més el desig de simbolitzar la Resurrecció que el reproduir exactament la forma del lloc on va succeir. A més a més, ressalta la importància del número en l'arquitectura medieval. En aquest cas, els protagonistes són el 8 i el 12, números dels pilars i columnes que suporten la cúpula de l'Anàstasis, és a dir, el 4 i els múltiples de 2 i 3, amb els seus continguts simbòlics corresponents.³⁶

Per a d'altres investigadors,³⁷ el model a imitar potser fos la mesquita de la cúpula de la Roca, la mesquita d'Omar, construïda pel califa Abd al Malik sobre el solar del Temple de Salomó a finals del segle VII. La construcció de la mesquita d'Omar degué estar inspirada per l'Anàstasis i augmentar el seu prestigi per estar aixecada sobre el Mont Moria, on tingué lloc el Sacrifici d'Abraham, i sobre el Temple de Salomó, la construcció per excel·lència, doncs, la tradició jueva considera que seguí un pla traçat per Déu, el *Templum Domini*, amb el que la mesquita de la Roca es confon freqüentment en la pintura medieval. Una confirmació d'aquesta teoria podria estar la petita edícula del *Imbomon*, edificada, primer, el 370 per una dama romana anomenada Pomenia, a la manera d'un *martyrium*, per commemorar el lloc de l'Ascensió del Crist, en el mont de les Oliveres.³⁸ Fou reconstruït pels creuats, però no seguint el model exacte de l'Anàstasis, sinó més aviat el de la cúpula de la Roca: octogonal amb coberta cupular. De manera que, si un edifici tan proper com l'*Imbomon* agafà de model la mesquita de la cúpula de la Roca, no seria d'estranyar que les *rotundae* europees també ho fessin.

Amb tot, cal recordar que tant l'Anàstasis com la mesquita de la cúpula de la Roca tenen un origen comú en l'arquitectura bizantina, que, per herència tardorromana, es caracteritza per utilitzar espais centrals coberts amb cúpules.

Després d'haver plantejat la problemàtica dels antecedents d'aquests tipus de construccions religioses i dels seu possible simbolisme, passem a veure, alguns dels trets caracteritzadors d'aquests edificis de planta octogonal a la Península, a fi d'establir, si s'escau, el paral·lelisme més adients. En concret són dos: el de Santa Maria d'Eunate i el del Sant Sepulcre de Torres del Río.

L'ermita de Santa Maria d'Eunate es troba a Muruzábal (Navarra), en una confluència del Camí de Sant Jaume, i data de cap el 1170, dins del romànic final. És un edifici de planta octogonal, amb un absis poligonal i una torre prismàtica adossada a un dels seus costats. A l'interior presenta una volta peraltada de vuit nervis de secció quadrada, que determinen una coberta de panys irregulars amb obertures hexagonals i octogonals. Pel que fa a l'origen i funció d'aquesta església hi ha nombrosos estudis. Per a un d'ells es tractava d'uns hospital de peregrins, en el Camí de Sant Jaume, de l'Ordre Hospitalària de Sant Joan de Jerusalem, basant-se en un conveni de 1251 entre aquesta Ordre i una confraria de la veïna vila d'Obanos. Per a d'altres, Eunate fou erigida com capella funerària pels cavallers del Temple, però no hi ha cap documentació al respecte. Ara bé, si esta documentada, des de començaments del segle XIII, una confraria radicada a Eunate, de fundació regia i amb finalitat funerària. El que sembla cert és: la funció funerària d'Eunate –les excavacions han posat al descobert nombrosos enterraments–, una concurrència de les Ordes i a la seva relació amb el Camí de Sant Jaume. L'exportació de formes des de Terra Santa fins Eunate pogué donar-se per l'acció de les Ordes que allí nasqueren, o ser introduïdes pels peregrins a Sant Jaume de Compostel·la.

L'església del Sant Sepulcre de Torres del Río (Navarra), també està sobre la ruta del Camí de Sant Jaume, es data del 1160-1170, en el romànic tardà. L'exterior és força semblant a Eunate. Destaca la cúpula generada pel creuament de nervis prismàtics que formen una estrella de vuit puntes deixant un cercle central cobert per un casquet esfèric. Es diferencia d'Eunate

per la manca de la galeria exempta d'arcs al voltant i per la disposició de l'absis i la torre, simètrics amb respecte a la torre central. Sembla que la construcció d'aquest edifici s'ha de vincular a l'Ordre del Sant Sepulcre.

Interpretació i valoració dels murs de l'antiga església de Batea

La present intervenció arqueològica ha permès posar de manifest que el recinte murallat del *castrum* de Batea inclouria una església (estructura C), encara que de característiques força diferents als temples construïts durant els segles XII i XIII en aquestes contrades, que són de planta rectangular, d'una sola nau i amb coberta de volta apuntada; els carreus són regulars i de bona fàbrica. A aquest període correspondrien les esglésies, atribuïdes als templers, de l'Algars, Pinyeres, Berrús, Vilalba dels Arcs, i un llarg etcètera.³⁹

Fora de qualsevol paral·lel amb d'altres esglésies atribuïdes al temple en el curs mig i inferior de l'Ebre, són els murs documentats sota l'actual temple barroc dedicat a l'advocació de l'Arcàngel Sant Miquel, començat a construir a finals del segle XVIII; la solidesa d'aquells murs, sens dubte, aconsellaren als constructors a aprofitar-los com fonaments del nou i força ampliat temple parroquial. Com diem, murs de bona fàbrica, amb carreus regulars i encoixinats, que presenten quatre angles que delimiten parets d'identiques dimensions. Tot en conjunt, ens suggereix la molt atractiva idea que ens trobem davant d'una edificació de planta central, concretament octogonal. Suggestiva hipòtesi que ha vist augmentar el grau de versemblança amb la notícia facilitada pel professor Josep Serrano Daura, referent a que l'església antiga de Vilalba dels Arcs també podria ser de planta octogonal i que part dels murs antics formarien l'absis de l'actual temple.

Abans d'aprofundir en la qüestió de la possible funcionalitat d'aquest tipus de construccions religioses de planta central, a la que hi tornarem més endavant, creiem d'interès, per l'estreta relació que guardaria amb la mateixa, comentar les esteles funeràries discoïdals procedents de l'anomenat «fossar vell»,⁴⁰ ubicat com tants d'altres a l'entorn de l'església. La construcció de l'església barroca hagué de comportar la clausura d'una part de l'espai cementiri; doncs la nova església ocupava el doble

Làmina 11. Estela discoïdal del fossar Vell de Batea.

d'espai, en llargada, que l'anterior. A més a més, el compliment de la Real Cèdula de Carles III (1787) que ordenava el trasllat dels cementiris fora dels nuclis habitats,⁴¹ comportà una important remodelació urbanística d'aquesta part alta de la vila.

Les esteles funeràries discoïdals i la planta octogonal potser foren introduïdes a la nostra comarca per les ordes militars; doncs, amb la conquesta cristiana i el repoblament subsegüent, arribaren a l'extrem sud-occidental de Catalunya noves gents, noves pràctiques religioses i nous costums funeraris es posaren de manifest en les esglésies romàniques que disposarien d'un petit fossar adossat i encarat, generalment, al sud, per a d'aquesta manera facilitar l'orientació, d'oest a est, de les tombes, que estarien, totes o en part, senyalitzades amb elements de suport material divers i decorats amb motius iconogràfics de significat cristià; iconografia tallada en un camp amb forma de cercle;⁴² doncs, la cristianització d'un món rural i analfabet, com el dels segles XII, XIII i XIV, es realitzà amb l'ajuda d'imatges de fàcil interpreta-

ció, però d'una forta carrega simbòlica, com són la creu i el cercle; encara que, posteriorment, el repertori iconogràfic s'enriquís amb una gamma de motius diversos. Precisament una de les esteles procedents del «fossar vell» presenta una iconografia molt adient al tema que ens ocupa. Es tracta d'una estela (lám. 11) que té com a suport material la pedra sorrenca, de color marró clar, molt comú en aquest entorn geogràfic; tallada per ambdues cares; cap discoïdal i peu trapezoïdal de costats rectes en forma de cua d'orenetta. La decoració és la mateixa a l'anvers i el revers amb una creu fisa; la tècnica emprada ha estat la del relleu pla a dos nivells: fons buidat, deixant una orla, i figura iconogràfica⁴³ en relleu, on s'observa que els angles i braços de la creu fesa, o potser de Malta, estan reforçats amb quatre angles, a mena de muralla que protegeixen la creu. Si aquesta interpretació és la veritable intenció de qui encarregà la talla d'aquesta estela, podríem intuir que estaríem davant de l'element de senyalització de la tomba d'un personatge, cavaller templar o noble, emparentat amb el món feudal que voldria fer palesa per a l'eternitat la defensa del cristianisme des de les muralles del castell que ell governaria.⁴⁴

Tornant a l'edifici de probable planta central, les evidències materials, abans descrites, ens han portat a pensar que l'antiga església de Batea tindria una planta octogonal, és a dir, que tindria vuit costats iguals. Aquest tipus d'edificis religiosos, com hem vist en l'apartat anterior, són molt escassos, localitzant-se a Navarra (Santa Maria d'Eunate; Torres del Río) i a Segòvia; i potser l'esmentat de la propera Vilalba dels Arcs. De manera que, de confirmar-se la hipòtesi d'església de planta central octogonal, l'interès patrimonial, artístic i històric d'aquest edifici seria excepcional. Dins d'aquesta línia argumental, la possible funcionalitat del temple aniria més enllà de les estrictament de caire religiós ordinari. Creiem que la ubicació d'aquesta construcció podria estar en estreta relació amb el Camí de Sant Jaume, i que aquesta potser estaria vinculada a un hospital de peregrins. Però, la funcionalitat principal probablement seria funerària, tant d'alts personatges vinculats a les ordes militars, com de peregrins; funció que sembla contrastada documentalment a l'ermita de Santa Maria d'Eunate, i que l'arqueologia ha corroborat posant al descobert nombrosos enterraments.

Consideracions finals

Actualment estem a l'espera que es deixi continuar les excavacions, ja que en tot aquest període de temps, l'indret s'ha degradat enormement degut al total abandó en que es troba (han crescut herbes al voltant de les estructures, els talls de les cates han caigut i la brossa s'ha acumulat a causa del vent i de l'acció humana). Seria interessant fer un projecte complet per a recuperar una de les poques zones del poble de Batea que han quedat del passat: aquest projecte hauria d'incloure una excavació total de la zona, diverses cates on es creu que estarien els angles que falten descobrir de l'antiga església, la consolidació de les estructures, la protecció i l'adequació per a fer visitable l'entorn de l'església de Sant Miquel.

Notes

1. Núria de DALMASES i Antoni JOSÉ i PITARCH, L'època del Cister s. XIII, *Història de l'art català*, vol II, Ed. 62, Barcelona 1985.
2. BLADÉ i DESUMVILA, A., *El castell de Miravet*, Barcelona, 1966.
3. RINCÓN, W.; ROMERO, A.; FERRER, J., *La iglesia gótica de Nuestra Señora de Gracia y las Ordenes Militares del Temple y de San Juan de Jerusalén en Vilalba dels Arcs*, Zaragoza, 1981.
4. FUGUET i SANS, J., *Arquitectura del castell de Barberà (dels orígens als Templers)*, *Aplec de Treballs*, 5, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, Montblanc, 1983, pp. 91-120.
5. Dins de l'obra de L. Monreal i M. de Riquer, *Els castells medievals de Catalunya*, I, Barcelona, 1965.
6. Núria de DALMASES i Antoni JOSÉ i PITARCH, Op. cit., p.25.
7. Veure Joan FUGUET i SANS, *L'arquitectura del templers a Catalunya*, Barcelona, 1995, pp. 53-54.
8. *Ibidem*, pp. 59-60.
9. Amb l'ajut dels Ordes Militars del Temple de Salomó i de Sant Joan de Jerusalem, així com dels cavallers genovesos.
10. El comte Ramon Berenguer IV fa donació del castell de Miravet a l'Orde del Temple el 24 d'agost de 1153, però podria haver estat conquistat abans.
11. Amb paraules de Josep Ma. MIRÓ i ROSINACH: «... la repoblació de la Catalunya Nova fou planificada i portada a terme pels nostres comtes en perfecta compenetració amb la noblesa, els bisbats i els ordes militars, especialment el dels cavallers Templers.» J.M. MIRÓ, *Esteles funeràries discoïdals de la Segarra*, Barcelona 1986; pp. 17-18.
12. Abans del 1185, població formada fonamentalment per restes de musulms, mossàrabs i alguns jueus.
13. MONNER i ESTOPINYÀ, A., *La Carta de Poblament de Gandesa*, Tarragona, 1992, p. 17.
14. Totes les viles i termes de la Terra Alta durant la vigència del regim senyorial, entre els segles XII i XIX, i sota domini, successivament, de l'Orde del Temple i, després,

a partir de la desfeta d'aquests el 1317, dels cavallers de Sant Joan de Jerusalem, es distribuïen entre les Senyories de: Batria de Miravet, Comanda d'Horta i Comanda d'Ascó. Per a la distribució corresponent vegeu: SERRANO DAURA, J., *La Poble de Massaluca (Terra Alta)*, Ajuntament de la Poble de Massaluca, 1994, p. 16

15. FONT i RIUS, J.M., *Cartas de poblaci3n y franquicia de Catalu1a*, Barcelona, 1969; document 126.

16. FONT i RIUS, J.M., *Opus cit.*; doc. 164 i 165.

17. FONT i RIUS, J.M., *Opus cit.*; doc. 191.

18. FONT i RIUS, J.M., *Opus cit.*; doc. 222.

19. FONT i RIUS, J.M., *Opus cit.*; doc. 219.

20. FONT i RIUS, J.M., *Opus cit.*; doc. 228. Mentre que MONNER i ESTOPINYÀ, A., *Opus cit.*, p. 65, proposa la data del 6 de març de 1208.

21. MONNER i ESTOPINYÀ, A., *Opus cit.*, p. 67.

22. FONT i RIUS, J.M., *Opus cit.*; doc. 244.

23. MONNER i ESTOPINYÀ, A., *Opus cit.*, p. 68.

24. FONT i RIUS, J.M., *Opus cit.*; doc. 248.

25. FONT i RIUS, J.M., *Opus cit.*; doc. 341.

26. MONNER i ESTOPINYÀ, A., *Opus cit.*, p. 71.

27. SERRANO i DAURA, J., *La Poble de Massaluca Terra Alta*, Ajuntament de Poble de Massaluca, 1994, p.11.

28. «A l'Orde del Temple se li encomanà la tasca d'organitzaci3n social, polítics i administrativa, a més de la seva defensa en contra dels possibles atacs sarraïns.» MONNER i ESTOPINYÀ, A.: *Opus cit.*; p.25.

29. MIRÓ, J.M., *Opus cit.*, pp. 18-19.

30. Veure els interessants treballs de J. ALANYÀ, Muralles i portals de la Vila de Batea (1), *La Vila Closa* 1 (juliol 1986), pp. 8-11; *Idem*, Les muralles i portals de la Vila de Batea (2), *La Vila Closa* 7 (març 1988), p. 79-86.

31. Josep ALANYÀ i ROIG, La Carta de Donaci3n a Bernat Granell. Doble fur i catalanitat de Batea, *La Vila Closa*, vol. I, pp. 93 i ss.

32. Joan B. MANYÀ, *Notes d'Historia de Gandesa*, Tortosa, 1962, pp. 115-137.

33. Joan B. MANYÀ, *Opus cit.*, pp. 137-138; cf. J. ALANYÀ i ROIG, *Llibre de la Mare de Déu del Portal Patrona de Batea*, Batea, 2000, p. 38.

34. Els plantejaments teòrics i descriptius d'aquest apartat s'han extret de la ponència presentada, sota el títol "La arquitectura de la Resurrecci3n: la planta central", pel Prof. Dr. Emilio Quintanilla Martínez, del Departament de Historia de l'Art de la Universitat de Navarra, i publicada a *Actas de las III Jornadas de Estudio sobre la Orden del Santo Sepulcro*, Catalayud, 2000; on el ponent realitzà un interessant estat de la qüestió.

35. Richard KRAUTHEIMER, *Introduction à une iconographie de l'architecture médiévale*, Paris, 1993.

36. El 2 sembla evocar a la Doble Natura de Crist, evidenciada especialment en la seva Resurrecci3n; el 3, a la Trinitat; el 4, als Evàngelistes i als punts cardinals, totalitzadors de l'Univers; el 12 als Apòstols, etc.

37. Idea desenvolupada per Juan Antonio RAMÍREZ, La iglesia cristiana imita a un prototipo: el templo de Salom3n como edificio de planta central (algunos ejemplos medievales), *Edificios y sue1os. Ensayo sobre arquitectura y utopía*, Málaga, 1983; i a *Construcciones ilusorias, arquitecturas descritas, arquitecturas pintadas*, Madrid, 1983, p. 113-213.

38. Richard KRAUTHEIMER, *Arquitectura paleocristiana y bizantina*, Madrid, 1984, p. 87.

39. Per a les característiques constructives i catàleg, veure

la exhaustiva obra de Joan FUGUET i SANS, *L'Arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona, 1995; pp. 105 i ss.

40. L'any 1982 l'Ajuntament de Batea va rehabilitar i recuperar per a ús públic aquest espai, que fins aleshores s'havia utilitzat com abocador.

41. ALANYÀ, J., Medicina i sanitat a la Vila de Batea (2), *La Vila Closa* 6 (desembre 1987), p. 70.

42. En el cristianisme, entre d'altres significats el cercle, simbolitza l'Eternitat de Déu, però també el cel i la perfecci3n, mentre que la imatge circular és el símbol universal de l'eternitat i la vida perdurable. MIRÓ, J.M., *Opus cit.*, p. 40.

43. Per a catàlegs tipològics de formes i motius decoratius vegeu: LABEAGA, J.C.; ZUBIAUR, F.J., Estelas discoïdeas inéditas de la merindad de Sanguesa (Navarra), *Signalisations de sépultures et stèles discoïdales (Ve-XIXe)*. *Actes des Journées de Carcassonne (1987)*, Carcassonne, 1990, pp. 37-38.

44. Mes informaci3n sobre les esteles discoïdals a la comarca de la Terra Alta a: J.M. PÉREZ i SUÑÉ *et alii*, Esteles discoïdals de la Terra alta, *Nous Col·loquis III*, 1999, pp. 61-74; i J. M. PÉREZ i SUÑÉ, P. RAMS i M. SUNYER, Dues noves esteles discoïdals a la comarca de la Terra Alta, *Nous Col·loquis IV*, 2000, pp. 111-117.